

Бекарыс ШОЙБЕКОВ

ЖАСАМПАЗ ЖАЗБА АЙТЫС

В статье передано сегодняшнее положение айтыса рассматриваются особенности его развития. В особенности анализ схожести и различия письменного айтыса Южно-казахстанской области и Сырдарьи.

Makalede yazılı atışmanın şimdiki durumu ve onun gelişme özellikleri ayrıntılı olarak incelenir. Yazar özellikle Güney Kazakistan ve Sırderya boyundaki yazılı atışmaların benzerlilikleri ve ayrıntıları üzerine duruyor.

Зерттеушілердің айтуына қарағанда жазба айтыстың қаза әдебиетіндегі ең алғаш туын тіккен жері - Оңтүстік өңірі. Орта ғасырларда бермен қарай бұл өңірде жазба айтыстың неше алуан үлгісі жасалды. Сол үлгілердің жарқырап көрінген түсі – Кеңестік дәуір. Оңтүстік өлкесіндегі жазба айтыстың үлкен бір кезені жиырмамыншы ғасырдың екінші жартысы екенін де жақсы білеміз. Олай болатыны жиырмамыншы ғасырдың бірінші жартысында суырып салма ақындық дәстүрдің үлкен өкілдері өмір сүрді. Олар айтыс өнерін өздері өмір сүріп отырған аймақ көлемінде қарқынды түрде дамытты. Сол аталған ғасырдың екінші жартысындағы жазба айтыстың жанадан қосылған өкілдерінің саны жүзден асып жығылады. Әрине олардың барлығын бірдей кәсіби ақындар дей алмаймыз. Дегенмен бұл осы өңірде жазба айтысқа деген қызығушылықтың әлі күнге дейін жалғасып келе жатқанын көрсетсе керек. Солардың бірқатарын атап өткеніміз жөн болар. Олар: Қадыр Әмзеев, Бағдат Мәмбетов, Қуаныш Баймағамбетұлы, Жарқынбек Наушабаев, Орынбасар Сүттібаев, Баян Тіленшина, Құдайберген өтемов, Әбдібек Аралбайұлы, Рүстем Бекзат, Мақсат Қорғабай, Мұхтар Маханов, Фарида Абжал, Зияда Исатайқызы, Гүлнұр Нұрғалиқызы, Айгүл Төребекова, Елтай Дәуменов, Амангелді Тұрмаханбет, Бегаман Сұлтаев, Темірхан Әбдіков, Қырықбай Аралбаев, Құдайберген Төлешов т.б.

Біз аты-жөнін атаған ақындар – “Оңтүстік Қазақстан” газеті бетінде кейінгі жылдары жарияланған жазба айтыс өкілдерінің бір тобы ғана. Бұлардың көпшілігі жас шамасы жағынан жиырма мен отыздың арасындағы жастар. Сонымен бірге олар аталмыш облыстың Төлеби, Ордабасы, Сайрам, Отырар, Сарыағаш, Созак, Бәйдібек аудандарында тұрады. Бұдан шығатын қорытынды – жоғарыда атап өткендей жазба айтыстың өкілдері жергілікті жерлерден шығып отыр.

Жазба айтыс Оңтүстік Қазақстан өңірінде бүгінгі күннің өзінде де дәстүрлі түрде дамып келеді. Қайта құру кезеңінің орта тұстарында аталмыш өнер өзінің бұрынғы даму ырғағынан айрылып қалғандай болып еді. Соңғы 3-4 жылдың ішінде қайтадан белең алып, оның жанрлық түрлері де молая түсті. Бұған әсер еткен осыдан он бес-жиырма жыл бұрынғы суырып салма ақындардың жұмбақ айтысқа барынша ден қоюы еді. Жұмбақ айтыстың

құрылымының қиыннан қиысуы, әрі логикалық тереңдікті қажет етуі жергілікті жазба ақындардың қатты қызығушылығын тудырды. Мұндай жұмбақ түріндегі жазба айтыс әсіресе “Сыр бойы” және “Оңтүстік Қазақстан” секілді облыстық газеттер бетінде, сондай-ақ, сол өңірлердегі аудандық газеттерде де үзбей жарияланып келеді. Сол жазба айтыстар ішінде бірнеше ақындардың тосыннан қосылып, айтыстың композициясын күрделендіріп жіберетін түрлері де жиі кездеседі. Бірақ бұл құрылысы жағынан ерекше назар аудартқанымен сол айтыстардың даму деңгейі бірдей емес.

Аталмыш өңірдегі қазіргі жазба айтыстардың жұмбақ түрінен басқасы тоқырады деуге де болады. Себебі жергілікті жазба ақындардың белгілі бір тақырыпқа арналған айтыстарын ұйымдастыруды қай ауданның басшысы болсын қолдан жасай алмайды. Сондықтан өлкелік жазба айтыстардың өзінің кеңестік дәуірдегі қарқынынан айрылып қалуы заңды құбылыс.

Тап қазіргі уақытта Оңтүстік Қазақстан өлкесінде жазба айтыстар өзінің дамуын саябырсытты. Шындығында өткен ғасырдың сексенінші жылдарынан кейінгі уақытта суырыпсалма ақындар айтысының күрт дамып кетуінен жергілікті жазба ақындар мен өлеңшілердің жазба айтысты дамытуына мүмкіндігі болмай қалды. Ал, кеңестік дәуірде айтыстың негізгі түрі аралас жазба айтыс болғаны баршаға мәлім. Сондықтанда, кезінде зертеушілер былай деп жазды: “1964-жылы үш облыстың ақындары (Қызылорда, Шымкент, Жамбыл) бас қосқан халық ақындарының өлкелік айтысы – осының бәрі-бәрі айтыс жанрының өзінің заңды даму жолымен тоқыраусыз, үздіксіз өсіп отырғанын көрсетеді. Қысқасы айтыс сайысы неғұрлым жиі болса, соғұрлым оның даму арнасы кеңейіп, қарт ақындардың творчестволық өрлеуіне, жас таланттардың өсуіне толық мүмкіндік бермек. Бұл фактілер, сөз жоқ, қазіргі айтыстың тамыры терең, өрісі кең, келешегі мол өнер екендігінің тағы бір айқын сипатын танытса керек”. [1]

Осындағы қарт ақындардан кейінгі буын ретінде айтылып отырған ақындар суырыпсалма айтыстың өкілдері емес. Олар импровизация тудырған айтыстың шеттетілген кезінде әрі жазып, әрі тосыннан шығарып айту дәстүрін дамытқандар.

Бүгінде Оңтүстік Қазақстанда аралас жазба айтыстың жұрнағы ғана қалды деуге болады. Әрине, бұл уақытша құбылыс. Жоғарыда жұмбақ түріндегі жазба айтыстың қайта тіріле бастағанын айттық. Солардың кейбіреулерінде Нұржан Наушабаев пен Сапарғалидың айтысындай жұмбақпен бастап, жұмбақпен бітіретін үлгілері де кездесіп қалады. Әрі оларда жұмбақтың стилі де біршама сақталған.

Жұмбақ түріндегі жазба айтыстың бұдан басқа да алуан тәсілдері болған. Оны Сәбит Мұқанов былай топтайды: “Айтыс жанрындағы кең саланың біреуі – жұмбақпен айтысу. Бұл айтыс екі түрлі болады. Біреуі – екі

ақын жұмбақсыз жай айтысып отырады да ара-тұра жұмбақпен сұрау беріп, жұмбақпен шешеді, екіншісі – айтысты жұмбақпен бастап, жұмбақпен бітіреді.

Жұмбақ айтысында да мазмұны жағынан бұрынғы жұмбақ айтыстарын қайталау ұшырасады, ал түр жағына келгенде бұрынғы жұмбақтардың түрін айтушылар аз қолданады” [2].

Жоғарыда есімдері аталған ақындардың айтысы өзара жауаптасу түрғысында болып келеді. Және олардың көлемі де едәуір. Бір қызығы осы айтыстарда кеңес дәуірінің 60-70 жылдарындағы жазба айтыс үлгісі көбірек байқалады. Әрі олардың кейбіреулерінде өз руларындағы мақтаныш тұтатын азаматтардың есімдері де аталып қалады. Демек, он сегізінші, он тоғызыншы ғасырлардағы өзі шыққан рудың мүддесін ғана көздейтін дәстүрдің ұшығы байқалып қалады. Міне, осылайша ақындар айтыстың ежелгі үлгілерін жазба айтыс арқылы қайта жаңғыртуға күш салып жатқандай болып көрінеді. Біздіңше бұл соншалықты құптарлық құбылыс емес. Өйткені бұл арада тек қана айтыстың ұмытылған белгілерін тірілту мақсаты көзделмеген.

Оңтүстік Қазақстандағы қазіргі кезеңдегі жазба айтысқа қатысушылардың барлығы дерлік жергілікті өңірден шыққандар. Әрі олардың көбісі ақпарат құралдары мен жергілікті мәдениет, ағарту саласында істейтіндер. Олардың арасында еңбек демалысында отырған қарт кісілер де бар. Мұндай кісілер көбінесе жұмбақ айтысқа қатысуда. Соған қарағанда жұмбақ түріндегі жазба айтыс қарапайым адамдардың өмір жайындағы философиялық толғаныстарын жеткізудің көркемдік тәсіліне айнала бастағаны байқалады.

Біз мақаламызда тек Оңтүстік Қазақстан облысы кеңістігіндегі жазба айтыстың қазіргі көріністерін әңгімеледік. Ал, жазба айтысқа Қызылорда облысының жұртшылығы қалыпты мән беріп отыр. Осындағы облыстық “Сыр бойы” газетінде жазба айтыстардың өте қызықты түрлерінің жарияланып жатқанын айтуымыз керек. Жазба айтыстың ежелден қалыптасқан жанрлық белгілері сол күйінде қайталанып отыратын айтыстар әсіресе, қызылордалық ақындар арасында жиі кездеседі. Тағы бір айта кететін нәрсе шымкенттік ақындар мен қызылордалық ақындардың айтысында өзіндік ерекшеліктер де бар. Біріншіден айтысқа қатысушылардың құрамына қарасақ, қызылордалық ақындардың көпшілігі кешегі кеңестік дәуірде де аралас жазба айтыстың “дәмін” татып көргендер. Әрі өмірден көргені де, көкейге тоқығаны да мол адамдар. Ал, шымкенттік жазба айтыс ақындары ішінен жұмбақ айтысқа көбіне егде тартқан адамдар қатысып отырған. Сондықтан жазба айтыс негізінен жұмбақ түріндегі жазба айтысқа мойнын көбірек бұрып түр дей аламыз. Осыдан-ақ жазба айтыстың табиғаты суырыпсалма ақындар айтысы табиғатынан мүлдем бөлек екені сезіледі. “Сыр бойы” газетінде жарияланған жазба айтыстардың философиялық мәні тереңірек. Үлкен әлеуметтік мәселелер сөз болады.

Мұнда да белгілі бір заңдылық бар. Сыр өңірінде Шораяқтың Омары, Қарасақал Ерімбет, тағы басқа акындар қалыптастырған жазба айтыс дәстүрі жалғасып отырған. Оған кеңестік дәуірде де аса көп нұқсан келе қойған жоқ. Бұл дәстүр жалпақ республика жұртшылығына кеңінен тарамығанымен сол акындар өмір сүрген аймақтарда сақталып келді. Ал Оңтүстік Қазақстанда жазба айтыстың ертеден қалыптасқан дәстүрлі мектебінің аса көп болмағаны шындық. Оңтүстік аймағындағы қазіргі жазба айтыстардың көбі ақпарат құралдарының ұйымдастыруымен өтіп жатса, Сыр бойы акындары бұл айтысты табиғи түрде дамытып отыр. Яғни мұнда жазба айтыс өмір қажетінен туып отырғаны көрінеді.

Расында да жазба айтыс адамдар арасында рухани қажеттілікке айналған жағдайда ғана қарыштап дами алады. Осындай қажеттіліктен тумаған жағдайда жазба айтыс суырып салма акындар айтысының схемалық қайталама түріне ұқсап шыға келеді. Жазба айтыстың мән-мазмұны өмір философиясын түсіндіруге құрылған кезде ғана оның өзіне тән жанрлық ерекшеліктеріне де жан бітіп, одан әрі жарқырай түседі.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Айтыс, Алматы: Жазушы, 1965, 5-бет.
2. Айтыс. Бірінші том, Алматы, 1964, 13-бет.

RESUME

B. SHOIBEKOV (Turkistan) CREATING WRITTEN AITYS

This article deals with the situation of aitys and features of its development. In particular analysis of writing aitys's similarity and distinction in the south Kazakhstan and Syrdarya regions.